Антон ҡаяһы

Бынан бик күп йылдар элек ошо яҡтарға Антон тигән бер илгиҙәр килеп сыҡҡан. Берҙән-бер көн Ырғыҙлы ауылынан алыҫ түгел тәрән упҡын соҡор эргәһенән үтеп барғанда бының фуражкаһы төшөп китә. Фуражкаһы артынан тәрән соҡорға төшөп китә лә был кире сыға алмай. Ер аҫтынан юл бар икән, шул юл менән бара ла бара. Бара торғас, Ағиҙел буйындағы ҡаяның таш ҡыуышына килеп сыға. Ҡыуышты Антон бик оҡшата, шунда тороп ҡала.

Был бейек ҡаяны халыҡ уның исеме менән Антон ҡаяһы тип йөрөтә башлаған. Антон үҙе Ҡотан ауылы кешеләренә ут, аҙыҡ өсөн килеп йөрөгән. Үтеп барыусы һалсыларға ҡая тишегенән икмәк, сабата үреп ташлар булған. Яҡын-тирә ауыл башҡорттары менән ул дуҫ йәшәгән. Берәү ҙә уны рәнйетмәгән. Антондың ҡая ҡыуышына инә торған бер нисә юлы булған, тик уны әлегә тиклем бер кем дә белгәне юҡ. Кәрәк-ераҡты ул мәмерйәгә, арҡан ишеп, тәгәрмәс сығыр менән күтәртеп мендергән. Антон ҡаяһына ҡаршы Һарығосҡан ҡаяһында уның аҙыҡ һаҡлай торған мәмерйәһе булған. Мәмерйәлә тоҙланған, ҡаҡланған ите, балығы, оно-моно һаҡланған. Антон үҙе ҡая ҡыуышында байтаҡ йәшәгәндән һуң ҡайҙалыр китеп юғалған.

Ағиҙел менән Яйыҡ

Яйыҡ, Һаҡмар, Ағиҙел, Ҡариҙел, Нөгөш, Оло Эйек, Кесе Эйек - бөтәһе лә бер яҡтанығараҡ сыҡҡандар. Улар борон һөйләшә лә белгәндәр, ти. Былар һүҙ ҡуйышҡандар: «Бөтәбеҙ ҙә бер яҡҡа ағып барайыҡ. Төшлөккә ҡарай ағып китһәк, берәй ерҙә тағы ҡушылырбыҙ». Шулайтып, Урал буйлап киткәндәр.

Яйыҡ яй ғына төшөп киткән. Яй барһа ла, юлында ҡаршылыҡ булмағас, үҙе бер яры юл алған.

Эйек менән Һаҡмарҙарҙың юлында арҡыры ятҡан тауҙар осраған. Шулай ҙа күп булмаған. Улар ҙа ялан ергә килеп сыҡҡандар. Шунан бергә килеп ҡушылғандар.

Ағиҙел менән Ҡариҙелдең юлында текә-текә тауҙар, ҡая таштар күп осрау сәбәпле, улар урау-урау юл үтеп, аҙаҡҡараҡ ҡалғандар. Артта ҡалғас, Ағиҙел тегеләргә ҡысҡыра икән.

- Эй, ҡайһы яҡҡа киттегеҙ һеҙ?

Эйек менән Һаҡмар тауыш бирергә итеп ҡараһалар ҙа, Яйыҡ уларҙы тыйған.

- Өндәшмәгеҙ, өндәшмәгеҙ. Беҙгә ҡушылмаһын. Китһен әйҙә үҙ юлы менән.

Ағиҙелгә тау-таш араһында бик күп йылғалар ҡушылған. Шуға уның һыуы ишәйгән, көсө күбәйгән. Яйыҡ шунан ҡурҡҡан. Был маҡтаныр, үҙ исемен тағыр, тип уйлаған.

Ағиҙел һаман киткән. Былар өндәшмәгәс, ул Көнгәк эргәһенән ҡырҡа борολοп, икенсе яҡҡа юл алған. Юл ыңғай башҡа йылғаларҙы ҡушып ала барған. Барған һайын көсәйеп, Ҡариҙелде юлдаш итеп алып, ул Камаға барып юлыҡҡан, унан тағы ла көслөрәк Иҙелгә ҡушылып, Каспийға барып төшкән. Шул ваҡытта ҡараһалар, Иҙел бик ҙур, Яйыҡ бәләкәй генә.

Шулайтып, көнләшеү арҡаһында Яйыҡ һай һыулы булып ҡалған. Унда караптар ҙа йөрөй алмаған. Ә Ағиҙелдә, Ағиҙелгә ҡушылған Ҡариҙелдә (Иҙел менән Кама һыуын әйтеп тораһы ла юҡ) пароходтар йөрөп тора. Улар йырҙарҙа ла гел маҡталып ҡына йырлана.

Ошо хикәйәне һөйләй ҙә боронғолар, көнләшергә ярамай, ти торғайнылар.

Аҡман-Тоҡман

Аҡман-Тоҡман бик боронғонан килгән тарих ул. Хан замандарынан. Уны әллә нисәмә быуын ата-баба һөйләй килгән. Был ерҙәрҙә элек башҡорттар хужа булған. Ер-һыу байлығын һөйләп бөтөрлөк түгел икән. Урман-тау тулы йәнлек: айыу, бүре, төлкө, ҡуян, һыуһар, ҡамсат, шәшке, кеш. Йылға-күл тулы балыҡ. Урманда солоҡ. Халыҡ һунар, солоҡ кәсебе менән шөғөлләнгән; мал, йылҡы аҫыраған.

Боронораҡ башҡорттар көтөү-көтөү мал менән күсеп-ҡунып йөрөгән. Һәр ырыуҙың, аймаҡ-түбәнең яҙлау, йәйләү, көҙләү, ҡышлау урыны булған.

Шулай имен-аман ғүмер кисергәндә бер заман Көнсығыштан, Алтай тауҙары яғынан, ҙур ҡара яу килгән. Был йәйгеһен булған: мал-тыуар, халыҡ йәйләүҙә, тау, урман араһында, йылға буйҙарында икән. Яуҙың бер осо ғына башҡорттарға тейгән. Төп өлөшө көньяҡлап, Яйыҡ буйлабыраҡ үткән буғай.

Яу уҙып, бер аҙ үткәс, хан башҡорттар араһына ғәскәре-нөгәрҙәре менән түрәләрен ебәргән. Улар халыҡты ханға баш һалдырған. Ер-һыуҙарҙы ырыу-ырыу, йәйләү-йәйләү бүлеп биргән, һәр бер ырыу халҡына тамға, оран, ағас, ҡош тәғәйенләнгән. Беҙҙең ҡатай ырыуының бағау тамғаһы, Салауат ораны, ҡарағай ағасы шунан ҡалған. Башҡорттар тамғаланып, ер-һыу алғас, шул ханға яһаҡ түләргә тейеш булған. Башта был әллә ни ауыр тойолмаған. Урман-тау тулы солоҡ. Батман-батман бал яһаҡтан үҙҙәре өсөн дә артып ҡалған. Урман-тау тулы йәнлек – улары ла ваҡытында түләнгән. Тик бер заман хандан яңы фарман килгән: йәш ир-егеттәр аты-ҡоралы менән хан ғәскәренә саҡырылған. Аҙаҡ ханға өйөр-өйөр йылҡы, көтөү-көтөү мал оҙатыла башлаған.

Башҡорттар түҙмәгән, ханға ҡаршы яуға күтәрелгән. Араларында Сураман исемле батыр егет була. ул күп кенә ғәскәр йыя ла яһаҡ түләтергә, мал-тыуар алырға тип килгән хан нөгәрҙәрен ҡыйратып ташлай. Ҡалғандары ҡаса. Хан быға ҡаршы ғәскәр ебәрә. Батыр улар менән оҙаҡ яулаша. Ҡатыны ла уның менән бергә һуғыша.

Аҡсатүбә

Элегерәк Айбағыш тигән бер батыр йәшәгән. Ул тирә-яҡта дан тотҡан мәргән һунарсы булған. Бер саҡ шулай йәйләүҙә ятҡанда быға хәбәр килтерәләр:

- Бөтә йылҡы малын барымталап ҡыуып алып киттеләр.

Айбағыш тиҙ генә үҙ егеттәрен йыя һалып, баҫҡынсылар артынан барып етә лә, бөтәһен дә һә тигәнсе ҡырып һала. Аҡса исемле батырҙары ғына тороп ҡала. Аҡсабатыр Айбағыштың ҡаршыһына килә лә:

- Донъяла миңә ҡаршы торорҙай башҡа батыр юҡ әле, - тип ҡупырая.

Айбағыш быға ҡаршы әйтә:

- Йә йылҡы малын ҡайтараһың, йә йәнеңде бирәһең!

Шул саҡ Аҡсабатыр, һаҙағынан уғын һурып, Айбағышҡа атып та ебәрә. Ә Айбағыш үҙенә табан осҡан уҡты яҫҡып ала ла, алтыға ярып, алтыһын да кире ата. Атылғаны бере Аҡсабатырҙың кендегенә барып ҡаҙала. Был шунда уҡ йән биреп, ергә ауа.

Айбағыш дошманы Аҡсабатырҙы Үрге Яйыҡ менән Истамғол ауылдары араһындағы түбәләскә мендереп ерләй ҙә йылҡыларын кире әйҙәп ҡайтып китә. Ана шул замандан бирле был тау Аҡсатүбә тип йөрөтөлә.

Ағиҙел

Ҡарт Уралдың Ағиҙел исемле ҡыҙы булған. Тирә-яҡта даны таралған Шәкенең күҙе төшкән уға. Үҙе лә бик сибәр, ти, егет. Әммә бәғере ҡаты булған. Йөрәге урынында таш икән. Шуға ла Ағиҙел уны ятһынған.

- Барыбер мин теләгәнсә буласаҡ, - тигән егет һәм Ағиҙелде урлап, үҙ ауылына ҡарай сапҡан.

Ҡыҙ аттан ысҡынып төшөп ҡасҡас, Шәке уның юлына арҡыры ҡарсығаһын осора.

- Атай, ҡотҡар мине, зинһар, - тип ялына Ағиҙел.

- Береһе лә һиңә ярҙам итмәйәсәк. - тигән дә Шәке Ағиҙелде ҡамсылаған. Ҡарт Урал бик асыуланған һәм Ағиҙелде йылғаға әүерелдергән, ти. Ул матур, саф һыулы йылға булып ағып киткән. Ҡарсыға төшкән урында тау ҡалҡа. Уны Ҡоштау (Ҡуштау) тип атайҙар. Шәке, асырғанып, күкрәгенән йөрәген йолҡоп, ҡыҙҙың юлына ырғыта. Ағиҙел, "аһ" итеп, йөрәктәге урап сыға ла

артабан йүгерә. Ул инде, бик теләһә лә, туҡтай алмай... Ә егеттең йөрәге - Йөрәктау, кәүҙәһе Шәкетау булып ҡалҡҡан, ти.

Бик күп башҡорт йырҙарында маҡталып, риүәйәттәрҙә һоҡланып телгә алына Ағиҙел.

Көмөштәй аҡ был йылға Көньяҡ Уралда урынлашҡан Ирәмәл тауы тирәһенән баш ала. Ул Башҡортостандағы иң ҙур йылға һәм төп һыу юлы.

Белорет, Бөрйән ерҙәренән Урал тауҙары, ҡаялар араһынан ағып сығып, уң ҡушылдығы Нөгөштө юлдаш итеп китә биргәс, үҙәне яйлап киңәйә. Ҡариҙел ҡушылғандан һуң Ағиҙел тигеҙлектәрҙән йәйрәп аға. Оҙонлоғо 1420 км. Ағиҙелдең иң ҙур ҡушылдыҡтары: Нөгөш, Эҫем, Ҡариҙел, Танып, Ашҡаҙар, Дим, Ҡармасан, Сәрмәсән һәм Сөн. Ә үҙе Кама йылғаһына ҡоя.

Ағиҙел буйында бихисап ауылдар, Белорет, Мәләүез, Салауат, Ишембай, Стәрлетамаҡ, Өфө, Благовещен, Бөрө, Дүртөйлө, Ағиҙел ҡалалары урынлашҡан.